

عوامل مؤثر بر انحراف تسهیلات^۱

سیدمحمدرضاسیدنورانی^{*}، فتح‌اله‌تاری^{**}، علی‌حسن‌زاده^{***}، کریم‌آقاجانی^{****}

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۵/۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۴

بانک‌ها با در اختیار داشتن بخش عمده‌ای از وجوه در گردش جامعه، نقش بسیار حساس و مهمی در هر نظام اقتصادی دارند. در بانکداری اسلامی اعطای تسهیلات در قالب عقود اسلامی انجام می‌شود. اعطای تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی به دلیل بروز مشکلاتی مانند مخاطره اخلاقی و انتخاب بد که به دنبال اطلاعات نامتقارن رخ می‌دهد، سبب می‌شود که متقاضیان به سندسازی روی آورده و تسهیلات را در جایی غیر از موردی که باید استفاده کنند، مصرف کنند؛ که این امر به انحراف تسهیلات منجر می‌شود. در این مقاله با نظرسنجی و طراحی یک پرسش‌نامه (شامل بیست سؤال)؛ عوامل اقتصادی مؤثر بر انحراف تسهیلات بررسی شده است. نتایج و تجزیه و تحلیل آزمون فریدمن و ضریب آلفای کرونباخ حاکی از آن است که انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی، نرخ سود تسهیلات بانکی و سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد.

کلیدواژه‌ها: تسهیلات اعطایی؛ انحراف تسهیلات؛ عقود مشارکتی؛ مخاطره اخلاقی؛ انتخاب بد

---

۱. این مقاله از رساله دکتری آقای کریم آقاجانی با همین عنوان استخراج شده است.

* استاد دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی (نویسنده مسئول)؛ Email: seyednourani@atu.ac.ir

** دانشیار دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی؛ Email: tari@atu.ac.ir

*** دانشیار پژوهشکده پولی و بانکی جمهوری اسلامی ایران؛ Email: ali_hasanzadeh1968@yahoo.com

**** دانشجوی دکتری دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی؛ Email: ka.aghajani@yahoo.com

مقدمه

بانک‌ها با در اختیار داشتن بخش عمده‌ای از وجوه در گردش جامعه، نقش بسیار حساس و مهمی در هر نظام اقتصادی ایفا کرده و در تنظیم روابط و مناسبات اقتصادی جامعه تأثیر بسزایی دارند. جلب انواع سپرده‌ها و تخصیص آنها برای تأمین نیازهای مالی انواع فعالیت‌های اقتصادی از مهمترین عملیات بانکی به‌شمار می‌رود.

با توجه به اینکه برای تمامی اشخاص به دلایل مختلف مقدور نیست که در همه مراحل و موارد فعالیت خود بتوانند از امکانات و منابع پولی شخصی برای تأمین نیازهای موجود استفاده کنند؛ از این‌رو ناگزیر برای استفاده از تسهیلات و منابع لازم به مؤسسات مالی و اعتباری که مهمترین آنها بانک‌هاست، روی می‌آورند.

در نظام بانکداری متعارف فرایند تأمین سرمایه مالی خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی از طریق اعطای تسهیلات و دریافت بهره انجام می‌شود، اما در بانکداری اسلامی به دلیل حذف اعطای تسهیلات و اعتبار براساس قرارداد قرض با بهره، دو وظیفه اصلی بانک‌ها، یعنی جمع‌آوری پول (تجهیز منابع پولی) و توزیع پول (تسهیلات اعطایی) در چارچوب عقود اسلامی صورت می‌گیرد. اگر در این نظام نظارت دقیق وجود نداشته باشد اعطای تسهیلات در چارچوب این عقود می‌تواند به انحراف تسهیلات منجر شود. با توجه به اینکه نظام بانکداری ایران نیز بانکداری بدون رباست و اعطای تسهیلات در قالب عقود اسلامی صورت می‌پذیرد و متقاضیان به منظور دریافت تسهیلات (عقود مشارکتی، مبادله‌ای و ...) مجبور به ارائه اسناد و مدارک در زمینه دریافت تسهیلات خود هستند، لذا این موضوع به انحراف تسهیلات دامن زده و موجب می‌شود تا افراد به سندسازی روی آورند تا بتوانند تسهیلات مورد نظر خود را در قالب یکی از عقود دریافت کنند. در این پژوهش سعی بر آن است تا عوامل اقتصادی که به انحراف تسهیلات منتهی می‌شود، بررسی شود. در این راستا فرضیه‌های پژوهش به شرح ذیل است:

۱. انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی رابطه مستقیم دارد.

۲. انحراف تسهیلات با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد.
  ۳. انحراف تسهیلات با سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد.
  ۴. رصد قانونی فعالیت‌های بانکی می‌تواند به کاهش انحراف تسهیلات منجر شود.
  ۵. خلأهای قانونی و حقوقی رابطه مستقیمی با انحراف از تسهیلات دارند.
- به منظور بررسی فرضیه‌های فوق، پرسش‌نامه‌ای با بیست زیرآیتم طراحی شده که با تحلیل و ارزیابی پاسخ هریک از سؤالات درستی و نادرستی فرضیه‌های مورد نظر مشخص می‌شود. از این رو در ادامه به بیان ادبیات موضوع می‌پردازیم و پیشینه مطالعات داخلی و خارجی انجام شده پیرامون تسهیلات اعطایی مرور می‌شود. سپس مبانی نظری عوامل اقتصادی مؤثر بر انحراف تسهیلات بیان خواهد شد. در ادامه روش‌شناسی پژوهش، ارزیابی پرسش‌نامه و نتایج حاصل از آن بررسی و در نهایت جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مطرح می‌شود.

۱. ادبیات موضوع و پیشینه تحقیق

۱-۱. ادبیات موضوع

در یک تقسیم‌بندی کلی، می‌توان گفت متقاضیان دریافت تسهیلات به دو گروه خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی تقسیم می‌شوند. خانوارها به منظور تأمین کالاها (خرید کالاهای بادوام، خریدهای اساسی مانند مسکن، خودرو و ...) و خدمات (خدمات بیمارستان، دانشگاه، بیمه و ...) و بنگاه‌های اقتصادی نیز به دلیل خرید دارایی‌های سرمایه‌ای، کالاهای واسطه‌ای و خرید خدمات نیازمند دریافت تسهیلات از بانک‌ها هستند (موسویان، ۱۳۸۹: ۱۶-۱۵). در نظام بانکداری متعارف فرایند تأمین سرمایه مالی خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی از طریق اعطای تسهیلات و دریافت بهره انجام می‌گیرد، اما در بانکداری اسلامی به دلیل حذف اعطای تسهیلات و اعتبار بر اساس قرارداد قرض با بهره، وظایف اصلی بانک‌ها در چارچوب عقود اسلامی صورت می‌گیرد. عقود اسلامی به چهار گروه تقسیم می‌شود: قرض الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله)، قراردادهای مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات) و سرمایه‌گذاری مستقیم. اعطای تسهیلات در قالب این عقود نظارت دقیق بانک‌ها را

می‌طلبد. زیرا در این عقود امکان انحراف تسهیلات به شدت افزایش می‌یابد. به‌طور کلی می‌توان گفت متقاضیان این نوع تسهیلات با سندسازی و ارائه فاکتورهای صوری و جعلی با هدف پنهان کردن محل خرج تسهیلات، موجب انحراف تسهیلات می‌شوند.

۱-۲. پیشینه تحقیق

در حوزه انحراف از تسهیلات اعطایی مطالعه مشخصی انجام نشده است و مطالعاتی هم که انجام شده در خصوص اثر تسهیلات اعطایی بر رشد اقتصادی بوده است. به‌منظور بررسی پژوهش‌های انجام شده در این زمینه می‌توان به مطالعاتی که در حوزه مخاطره اخلاقی است اشاره و آن را به این حوزه مرتبط کرد. در واقع انتخاب بد و مخاطره اخلاقی منجر به این می‌شود که بانک نتواند مشتریان واقعی و اطلاعات آنها را به‌طور دقیق شناسایی کند؛ از این رو تسهیلات در برخی موارد به متقاضیان واقعی اعطا نمی‌شود. در این مطالعات مخاطره اخلاقی به صورت موضوعی مجزا در نظر گرفته شده و این مطلب که مخاطره اخلاقی به انحراف تسهیلات منجر می‌شود به صورت شفاف بیان نشده است.

علاوه بر این، در مطالعات خارجی نیز به دلیل ربوی بودن نظام بانکی و اعطای وام در اکثر کشورهای دیگر، مشکلی به نام انحراف تسهیلات وجود ندارد، بنابراین بیشتر تحقیقات در حوزه مخاطره اخلاقی است.

۱-۲-۱. مطالعات داخلی

ابریشمی، توحیدی‌نیا و حشمتی مولائی (۱۳۹۵) به بررسی مخاطره اخلاقی و انتخاب بد در زمینه عملیات بانکی بدون ربا پرداخته‌اند. آنان بیان می‌کنند که یکی از مهمترین نتایج مخاطره اخلاقی در نظام بانکداری وجود مطالبات غیرجاری در بانک‌هاست. در این میان بانک‌های خصوصی با بیشترین مخاطره اخلاقی و بانک‌های تخصصی با کمترین مخاطره در بین بانک‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه در بین انواع تسهیلات با کمترین مخاطره اخلاقی مواجه‌اند. مکیان و محبی (۱۳۹۲) عوامل درونی ایجاد مطالبات غیرجاری در نظام بانکداری کشور را بررسی کرده‌اند. آنان با استفاده از روش رگرسیون داده‌های تابلویی برای

چند بانک منتخب طی دوره زمانی ۱۳۹۰-۱۳۸۶ ریسک اعتباری، اندازه بانک، نوع مالکیت بانک و کارایی بانک را بررسی کردند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که کارایی بانک با روند شکل‌گیری مطالبات غیرجاری ارتباط منفی دارد و شاخص مالکیت دولتی تأثیر دوگانه دارد. حسین‌زاده بحرینی (۱۳۸۷) در مقاله «بانکداری اسلامی: مانع یا زمینه‌ساز توسعه؟» به بررسی بانکداری اسلامی می‌پردازد. وی بیان می‌کند که در صورت حاکمیت شرایط عدم اطمینان در جامعه و یا جدی بودن ریسک‌های ناشی از عدم تقارن اطلاعات که مشکلاتی چون مخاطره اخلاقی و انتخاب بد را ایجاد می‌کند، نظام بانکداری اسلامی لزوماً بهینه نخواهد بود؛ چراکه در این شرایط احتمال خطر ورشکستگی بانک‌ها وجود دارد.

۲-۱. مطالعات خارجی

کیم، کیم و هان^۱ (۲۰۱۴) با بررسی بیمه سپرده، به مخاطره اخلاقی بانک در کشورهای آسیایی و کره پرداخته‌اند. آنان بیان می‌کنند که وجود سیستم بیمه سپرده، انگیزه سپرده‌گذاران را برای نظارت بر بانک‌ها را کاهش داده و بانک‌ها را به ریسک‌پذیری بیشتر تحریک می‌کند، به طوری که این موضوع مشکل مخاطره اخلاقی در بیمه سپرده را افزایش می‌دهد. شواهد نشان می‌دهند این مشکل در کشور کره نسبت به سایر کشورهای بررسی شده بیشتر است. اونالی^۲ (۲۰۱۴) در مقاله «مخاطره اخلاقی، سود و ریسک در بانک» بیان می‌کند که برای کاهش مخاطره اخلاقی، قانونگذاران بانک باید الزامات کفایت سرمایه متناسب با دارایی‌های پرخطر بانک را معرفی کنند. الزامات کفایت سرمایه، بانک‌ها را به درونی کردن نتایج مضر ریسک‌پذیری مازاد مجبور کرده و در نتیجه مخاطره اخلاقی را کاهش می‌دهد. الزامات کفایت سرمایه؛ مخاطره اخلاقی بانک‌هایی که نسبت سرمایه پایینی دارند را نیز کاهش می‌دهد. شاه‌چرا، اربابیان و شادروخ^۳ (۲۰۱۳) در مقاله «شناسایی مخاطره اخلاقی در نظام بانکی ایران» به بررسی نقش حمایتی دولت از بانک‌ها در افزایش مخاطره اخلاقی در ایران پرداخته‌اند. آنان با استفاده از نسبت سرمایه به عنوان

1. Kim, Kim and Han

2. Onali

3. Shahcher, Arbabian and Shadrokh

متغیرریسک اعتباری بانک، مسئله مخاطره اخلاقی میان مدیران بانک‌ها را آزمون کرده‌اند. نتایج آنها نشان‌دهنده ضریب منفی بدهی بانک‌ها به بانک مرکزی است که حاکی از وجود مخاطره اخلاقی بین مدیران بانک‌هاست. همچنین ضریب نسبت اعطای تسهیلات منفی و معنادار بوده است یعنی مدیران بانک‌ها اعطای تسهیلات را در شرایط ریسک کاهش می‌دهند.

۲. مبانی نظری

با توجه به نحوه تسهیلات اعطایی در قالب عقود در بانکداری اسلامی، برخی عوامل مؤثر بر انحراف از تسهیلات به شرح ذیل هستند:

کاهش نرخ تسهیلات: کاهش نرخ تسهیلات به کاهش هزینه سرمایه‌گذاری منجر می‌شود و این کاهش مشوقی برای افزایش سرمایه‌گذاری‌های انجام شده از منابع تسهیلات اعطایی بانک‌هاست. بنابراین به افزایش تقاضا برای دریافت تسهیلات منجر می‌شود و هرچه این تقاضاها بیشتر شود احتمال اینکه انحراف تسهیلات افزایش یابد، بیشتر است. از آنجاکه اعطای تسهیلات در چارچوب عقود مختلف انجام می‌شود؛ ممکن است متقاضی دریافت‌کننده آن را در مورد توافق شده مصرف نکند.

حجم تسهیلات اعطایی: هرچه اعطای تسهیلات افزایش یابد انحراف تسهیلات نیز افزایش می‌یابد. چراکه نظارت و رصد مرحله به مرحله بر فعالیت‌ها و مکان مصرف تسهیلات سخت‌تر می‌شود. به عبارت دیگر هرچه حجم و وسعت کار بیشتر می‌شود امکان نظارت و کنترل کمتر و فرصت مخاطرات اخلاقی بیشتر می‌شود.

افزایش عقود مبادله‌ای: در بانکداری اسلامی یکی از موارد تسهیلات اعطایی که در چارچوب قراردادهای و معاملات استفاده می‌شود، فروش اقساطی (از قراردادهای مبادله‌ای) است. در این روش بانک‌ها قبل از اعطای تسهیلات، اطلاعاتی را از متقاضی دریافت می‌کنند، اما به دلیل وجود اطلاعات نامتقارن در اقتصاد، بانک‌ها اطلاعات کافی از میزان ریسک و صحت اطلاعات خود مشتریان ندارند؛ این اطلاعات نامتقارن مانعی در جهت تخصیص کارآمد تسهیلات بانکی به متقاضیان مختلف است. این مسئله زمانی اتفاق می‌افتد که یک عامل

اقتصادی در مورد مبادله‌ای خود اطلاعات خاصی دارد که طرف دیگر مبادله، از آن مطلع نیست. به عبارت دیگر، طرف مبادله با اطلاعات بیشتر معمولاً می‌خواهد فرد کمتر مطلع را استثمار کند (شاگری، ۱۳۸۶: ۴۵۶). مسئله اطلاعات نامتقارن مشکلاتی چون انتخاب بد (کژگزینی) و مخاطره اخلاقی^۲ (کژمنشی)، را به همراه دارد که به انحراف تسهیلات منجر می‌شود و این امر ریسک اعتباری^۳ بانک‌ها و احتمال ورشکستگی آنها را افزایش می‌دهد. در واقع انتخاب بد نوعی رفتار فرصت‌طلبانه است. در ارتباط با نظام بانکی و تسهیلات اعطایی می‌توان گفت که مسئله انتخاب بد قبل از بسته شدن قرارداد اتفاق می‌افتد. به این ترتیب که بانک‌ها به دلیل اطلاعات نامتقارن دچار انتخاب بد می‌شوند و نمی‌توانند از صحت اطلاعات داده شده یا صحت فاکتورها و اسناد فرد متقاضی دریافت‌کننده تسهیلات، اطمینان حاصل کنند. همچنین نمی‌توانند متقاضی تسهیلات را به درستی انتخاب کنند و امکان دارد تسهیلات را در اختیار فردی بگذارند که نیاز چندانی به تسهیلات مورد نظر ندارد. مسئله دیگری که به دنبال اطلاعات نامتقارن رخ می‌دهد، مخاطره اخلاقی است. در واقع مخاطره اخلاقی نوعی رفتار فرصت‌طلبانه است که فرد با اطلاعات بیشتر از طریق یک اقدام مخفیانه از فرد با اطلاعات کمتر مزیت می‌گیرد. در زمینه بانکداری و تسهیلات اعطایی، این مشکل پس از بسته شدن قرارداد ایجاد می‌شود. به این ترتیب که شریک بانک ممکن است تسهیلات را طبق مفاد قرارداد استفاده نکند و آن وجوه را واقعاً در جایی که عنوان کرده، خرج نکند. متقاضیان با سندسازی و ارائه فاکتورهای صوری و جعلی با هدف پنهان کردن محل خرج تسهیلات، تسهیلات را در جایی غیر از مکانی که باید استفاده کنند مصرف می‌کنند که این امر به انحراف تسهیلات منجر می‌شود (حسین‌زاده بحرینی، ۱۳۸۷: ۱۶).

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اگر برای قرارداد مسیر خاصی تعیین شده باشد، بر دریافت‌کننده تسهیلات لازم و واجب است که آن را در همان مسیر مصرف کند. در غیر این صورت قرارداد از حیث قانونی باطل است.

---

1. Adverse Selection
 2. Moral Hazard
 3. Credit Risk

افزایش عقود مشارکتی: مشکل انحراف تسهیلات در عقود مشارکتی نیز روی می دهد. عقود مشارکتی بسیار مفید و مؤثر بوده و کارایی بالایی دارند، اما ممکن است این عقود مشکلاتی را در بانک‌ها ایجاد کنند. در عقود مشارکتی رابطه بانک با گیرنده تسهیلات؛ رابطه صاحب سرمایه با عامل است و لازمه آن نظارت مستمر بر فعالیت‌های اقتصادی است. مشخص است که چنین کاری از توان بانک‌ها خارج است زیرا چنین کاری وجود کارشناسان خبره در شعبه‌های بانک‌ها را برای نظارت و کنترل بر قراردادهای طلب می‌کند که چنین مسئولیتی از عهده بانک خارج است. بنابراین ممکن است فرد در این عقود، سود و زیان را به گونه‌ای متفاوت به بانک گزارش دهد؛ در نتیجه مشکل مخاطره اخلاقی می‌تواند بروز کند.

از طرف دیگر، فرایند اعطای تسهیلات در ابتدا مشارکت و سپس تبدیل به فروش اقساطی می‌شود. بانک پس از اتمام دوره مشارکت سهم خود را به شریک واگذار می‌کند در حالی که شریک سود واقعی پروژه را به بانک پرداخت نکرده است. از سوی دیگر در دوران مشارکت بانک اصلاً طلبکار نیست و اگر مشتری از تبدیل عقد مشارکت مدنی به فروش اقساطی خودداری کند، بانک عملاً به وصول مطالبات خود از شریک قادر نخواهد بود. حتی در بسیاری از مواقع وقتی یک شریک با بانک وارد عقد مشارکتی می‌شود، قصد واقعی برای مشارکت در پروژه را ندارد. شریک به دنبال دریافت تسهیلات برای تأسیس یا تکمیل طرح خود است و تمایل دارد به تنهایی تمام طرح را در اختیار داشته باشد.

هرچه سهم عقود مشارکتی بیشتر شود، اعطای تسهیلات به مردم افزایش می‌یابد. همان طور که گفته شد، افزایش اعطای تسهیلات، ممکن است تخلفاتی چون مدرک‌سازی را به دنبال داشته باشد که انحراف از تسهیلات خرد و کلان در شبکه بانکی را گسترش می‌دهد.

۳. روش‌شناسی

با توجه به محرمانه بودن اسناد، عدم دسترسی به آمار و ارقام و ملاحظات سیاسی؛ مشکلاتی برای تخمین صحیح در این مقاله وجود دارد. بنابراین در مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی^۱ گردآوری اطلاعات با روش دلفی، رابطه نرخ تسهیلات بانکی، سهم عقود مشارکتی

1. Analytic Hierarchy Process (AHP)

با انحراف تسهیلات و همچنین عوامل مؤثر بر انحراف تسهیلات بررسی خواهد شد. در این راستا پرسش نامه‌ای با عنوان «ارزیابی عوامل مؤثر اقتصادی بر وقوع انحراف تسهیلات» تهیه شده است (در پیوست آمده است). برای طراحی پرسش نامه از روش کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است؛ بدین صورت که تمامی قوانین و مقررات مرتبط با انحراف تسهیلات و سپس سؤالات فنی که تمامی ابعاد حقوقی و قانونی مفهوم انحراف تسهیلات را پوشش می‌دهند، بررسی شده است. پس از تنظیم اولیه سؤال‌های پرسش نامه، به منظور بررسی کیفیت و محتوای آن، به ارزیابی و آزمون مقدماتی پرسش نامه پرداخته شده است. اگر آزمون مقدماتی انجام نشود، پس از توزیع کامل پرسش نامه‌ها و در مسیر تحقیق اشکال‌های متعددی در فرم تهیه شده، به وجود می‌آید که در این حالت باید پرسش نامه را از ابتدا تهیه کرد. از این رو در پژوهش حاضر به منظور جلوگیری از وقوع چنین مشکلی، به ارزیابی مقدماتی آزمون پرداخته شده است.

در مرحله مقدماتی سعی شده نظرهای کارشناسان و صاحب نظران در مورد نحوه جمله‌بندی‌ها، محتوای سؤال‌ها و ارزیابی روایی محتوایی پرسش نامه (در بعضی موارد اصلاح سؤالات) مورد بررسی قرار گیرد. همچنین سعی شده تا پایایی سؤالات تدوین شده و روایی پرسش نامه، تعیین زمان مناسب برای پر کردن پرسش نامه، میزان علاقه و توجه پاسخ‌دهنده، میزان پاسخ‌دهی به سؤال‌ها و ... نیز بررسی می‌شود.

۳-۱. جامعه آماری

پس از طراحی پرسش نامه مورد نظر، به منظور انتخاب افراد برای پاسخگویی، جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش کارکنان و مدیران بانک (الف)، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی و اساتید دانشگاهی هستند. با توجه به اینکه جامعه آماری نامحدود بوده، از فرمول کوکران برای تعیین حجم نمونه استفاده شده است (پرکاربردترین روش برای محاسبه حجم نمونه):

$$n = \frac{\frac{(z^2 pq)}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{z^2 pq}{d^2} - 1 \right)}$$

در این فرمول:

n: حجم نمونه،

N: حجم جمعیت آماری (حجم جمعیت شهر، استان و ...)

Z: مقدار متغیر نرمال واحد استاندارد،

p: نسبتی از جمعیت دارای صفت معین،

q: نسبتی از جمعیت فاقد صفت معین (1-p)،

d: مقدار اشتباه مجاز یا درصد خطا،

Z: مقدار متغیر نرمال واحد استاندارد، که در سطح اطمینان ۹۵ درصد برابر ۱/۹۶ است.

d: مقدار اشتباه مجاز که معمولاً برابر ۰/۰۱ یا ۰/۰۵ است.

P: مقدار p و q که اگر در اختیار نباشد می‌توان آن را ۰/۵ در نظر گرفت. در این صورت

واریانس به حداکثر مقدار خود می‌رسد.

در این فرمول هرچه حجم جمعیت آماری بزرگتر شد، حجم نمونه عدد ۳۸۴ به دست

آمد. بنابراین از میان گروه‌های مورد بررسی، ۳۸۴ نفر به صورت نمونه‌گیری تصادفی بررسی

شد (از میان ۳۸۴ نفر، ۴ نفر به طور صحیح به پرسش‌نامه پاسخ نداده‌اند) (جدول ۱).

جدول ۱. جامعه آماری

حوزه فعالیت	سابقه کار	تحصیلات	سن	جنسیت		
۳۸۳	۳۸۰	۳۸۴	۳۸۰	۳۸۳	معتبر	حجم نمونه
۱	۴	۰	۴	۱	خطا	
۵۰۶	۸۲۶	۹۲۲	۹۴۹	۵۲۱	مجموع	

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

۲-۳. آزمون فریدمن

آزمون فریدمن یک آزمون ناپارامتری، معادل آنالیز واریانس با اندازه‌های تکراری (درون‌گروهی است) که از آن برای مقایسه میانگین رتبه‌ها در بین k متغیر (گروه) استفاده می‌شود. در این

آزمون هریک از نمونه‌ها امتیازی را به چند گروه (شی یا فرد یا ...) اختصاص می‌دهد. در این پژوهش از یک نمونه شامل ۳۸۴ نفر در مورد ۲۰ سؤال نظرسنجی شده است. در این قسمت با مقایسه میانگین امتیاز سؤالات، بررسی خواهد شد که آیا اختلاف امتیازات سؤالات معنادار است یا خیر؟ و اینکه کدام سؤال بیشترین امتیاز و کدام سؤال کمترین امتیاز را کسب کرده است؟

۳-۳. قابلیت اعتماد و اعتبار ابزار اندازه‌گیری (پایایی و روایی)

قابلیت اعتماد^۱ (پایایی) و اعتبار^۲ (روایی) یک پرسش‌نامه، از موضوعات بسیار مهم در امر جمع‌آوری اطلاعات و مشاهدات است که در ادامه به شرح آنها پرداخته می‌شود.

۳-۳-۱. قابلیت اعتماد (روش آلفای کرونباخ)

قابلیت اعتماد یکی از ویژگی‌های ابزار اندازه‌گیری پرسش‌نامه است. این مفهوم بدین معناست که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان تا چه اندازه نتایج یکسانی می‌دهند. ضریب قابلیت اعتماد، نشانگر آن است که تا چه اندازه ابزار اندازه‌گیری ویژگی‌های باثبات آزمودنی و یا ویژگی‌های متغیر و موقتی را می‌سنجد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۶: ۲۰۱). دامنه ضریب قابلیت اعتماد معمولاً از صفر (عدم ارتباط) تا +۱ (ارتباط کامل) است. این ضریب نشانگر آن است که تا چه اندازه ابزار اندازه‌گیری ویژگی‌های باثبات آزمودنی و یا ویژگی‌های متغیر و موقتی را می‌سنجد.

برای محاسبه ضریب قابلیت اعتماد، شیوه‌های مختلفی به‌کار برده می‌شود که در این پژوهش از روش آلفای کرونباخ استفاده می‌شود. روش آلفای کرونباخ برای محاسبه هماهنگی درونی ابزار اندازه‌گیری از جمله پرسش‌نامه‌ها که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کند، به‌کار می‌رود. در این روش پاسخ هر سؤال می‌تواند مقادیر عددی مختلف را اختیار کند. گفتنی است که ضریب قابلیت اعتماد در تفسیر نتایج مهم بوده و شرط اساسی در انتخاب یک ابزار اندازه‌گیری است (همان، ۲۰۳). مقدار صفر این

1. Reliability
2. Validity

ضریب، نشان دهنده عدم قابلیت اعتماد و +۱ نشان دهنده قابلیت اعتماد کامل است. برای محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ابتدا واریانس نمره‌های هر زیرمجموعه از سؤال‌های پرسش‌نامه و واریانس کل محاسبه می‌شود.

۲-۳-۳. اعتبار اندازه‌گیری (روایی)

مفهوم اعتبار (روایی) بدین معناست که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه مورد نظر را می‌سنجد. بدون آگاهی از اعتبار ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری یک خصیصه ویژه دارای اعتبار باشد، درحالی‌که برای سنجش همان خصیصه بر روی جامعه دیگر دارای اعتبار نباشد

۴. نتایج حاصل از تحلیل پرسش‌نامه

۴-۱. روش آلفای کرونباخ و تحلیل فراوانی

همان‌طور که از تحلیل پایایی پرسش‌نامه (جدول ۲) مشاهده می‌شود، پرسش‌نامه حاضر مشتمل بر ۲۱ سؤال است، که بعد از ارزیابی توسط روش آلفای کرونباخ و حذف سؤالاتی که ضریب آلفا تحت تأثیر قرار داده‌اند، تعداد ۲۰ سؤال که از همبستگی درونی بالایی برخوردار بودند، انتخاب شدند. در روش آلفای کرونباخ، اگر آلفا عددی بالاتر از ۰/۷ باشد، سؤالات دارای همبستگی درونی بالایی هستند؛ یعنی پرسش‌نامه از پایایی بالایی برخوردار است. همچنین اگر آلفا عددی بین ۰/۵ و ۰/۷ باشد، سؤالات از همبستگی درون‌گروهی متوسطی برخوردارند و اگر کمتر از ۰/۵ باشد، همبستگی بین سؤالات وجود نداشته و پرسش‌نامه پایانی نیست. با توجه به نتایج آلفا در جدول ۲؛ پرسش‌نامه از همبستگی درون‌گروهی متوسط به بالایی برخوردار است و می‌توان بر پایایی آن تأکید کرد.

جدول ۲. قابلیت اعتماد

ضریب آلفای کرونباخ	تعداد سؤالات
۰/۶۸۶	۲۰

مأخذ: همان.

علاوه بر این، روش آلفای کرونباخ برای هرکدام از سؤالات برآورد شده است و نقش هرکدام از سؤالات در پایایی پرسش نامه در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. پایایی پرسش نامه

آلفای کرونباخ	موارد صحیح همبستگی	مقیاس واریانس	مقیاس میانگین	
۰/۶۶۷	۰/۳۵۷	۲۶/۰۲۹	۷۷/۳۸	q1
۰/۶۶۳	۰/۳۸۶	۲۵/۵۷۶	۷۷/۴۲	q2
۰/۶۶۸	۰/۳۲۹	۲۵/۷۸۳	۷۷/۴۳	q3
۰/۶۸۳	۰/۱۸۳	۲۶/۶۵۱	۷۷/۳۳	q4
۰/۶۷۶	۰/۲۵۰	۲۶/۲۶۴	۷۷/۴۴	q5
۰/۶۶۲	۰/۳۹۲	۲۵/۴۶۵	۷۷/۴۹	q6
۰/۶۷۰	۰/۳۱۲	۲۶/۰۷۴	۷۷/۴۴	q7
۰/۶۶۹	۰/۳۲۰	۲۵/۸۴۲	۷۷/۴۶	q8
۰/۶۷۵	۰/۲۵۹	۲۵/۹۳۴	۷۷/۴۳	q9
۰/۶۸۵	۰/۱۶۴	۲۶/۶۴۵	۷۷/۵۴	q10
۰/۶۷۱	۰/۳۰۲	۲۵/۹۴۴	۷۷/۴۸	q11
۰/۶۸۹	۰/۱۱۸	۲۷/۱۸۷	۷۷/۵۱	q12
۰/۶۸۴	۰/۱۶۳	۲۶/۹۵۲	۷۷/۴۷	q13
۰/۶۷۹	۰/۲۱۷	۲۶/۴۳۹	۷۷/۴۷	q14
۰/۶۶۸	۰/۳۲۵	۲۵/۵۳۷	۷۷/۴۸	q15
۰/۶۷۸	۰/۲۳۱	۲۶/۱۰۰	۷۷/۴۹	q16
۰/۶۷۳	۰/۲۷۷	۲۵/۸۷۷	۷۷/۵۳	q17
۰/۶۷۹	۰/۲۱۸	۲۶/۳۶۷	۷۷/۵۳	q18
۰/۶۸۶	۰/۱۴۷	۲۶/۹۸۶	۷۷/۳۲	q19
۰/۶۷۳	۰/۲۸۰	۲۶/۱۰۱	۷۷/۴۰	q20

جدول ۳ نشان می‌دهد ضریب آلفای کرونباخ تمامی سؤالات عددی کمتر از ۰/۷ است، که حاکی از همبستگی متوسط به بالای درون‌گروهی سؤالات و درواقع پایایی آنان است.

از طرف دیگر، به‌منظور رد یا تأیید فرضیه اول (انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی رابطه مستقیم دارد) پنج سؤال (سؤالات ۱ الی ۵ پرسش‌نامه پیوست) انتخاب شده است. جدول ۴ نشان می‌دهد میانگین پاسخ‌هایی که به این ۵ سؤال داده شده است، تقریباً عدد ۴ است. این امر بیانگر آن است که اغلب پاسخ‌دهندگان گزینه زیاد را انتخاب کرده و درواقع موافقت بالایی با ۵ سؤال ارائه شده داشته‌اند.

جدول ۴. نتایج پرسش‌نامه فرضیه ۱

q5	q4	q3	q2	q1		
۳۸۳	۳۷۹	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰	معتبر	حجم نمونه
۱	۵	۴	۴	۴	خطا	
۰/۶۹۹	۰/۷۲۳	۰/۶۹۰	۰/۶۶۴	۰/۵۹۵	انحراف استاندارد	
۰/۸۲۷	۰/۸۲۰	۰/۴۸۳	۰/۸۷۸	۰/۴۳۲	چولگی	
۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	خطای استاندارد چولگی	
۲/۲۷۰	۱/۱۶۱	۰/۳۰۸	۲/۳۹۱	۱/۳۵۳	کشیدگی	
۰/۲۴۹	۰/۲۵۰	۰/۲۵۰	۰/۲۵۰	۰/۲۵۰	خطای استاندارد کشیدگی	
۱۵۵۶	۱۵۹۰	۱۵۶۱	۱۵۵۹	۱۵۷۴	مجموع	

مأخذ: همان.

مقادیر مربوط به ضرایب چولگی^۱ سؤالات q1 و q2 و q3 و q4 و q5، که در جدول ۴ آمده، بین ۲ و ۲- قرار دارند و نشان می‌دهد پاسخ‌هایی که به این سؤالات داده شده، تقریباً نرمال

است، یعنی این سؤالات با چولگی اندکی به راست است. به این معنا که اغلب پاسخ‌ها از میانگین پاسخ‌ها بالاتر بوده است. علاوه بر این، پارامتر کشیدگی^۱ مربوط به سؤالات مورد نظر در جدول ۴، حاکی از آن است که سؤالات q1 و q3 و q4 کشیدگی نسبتاً نرمالی دارند. سؤالات q2 و q5 نیز از تمرکز بالایی برخوردارند و پاسخ به این دو سؤال به میانگین بسیار نزدیک است. در ارتباط با فرضیه دوم تحقیق (انحراف تسهیلات با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد) نتایج در جدول ۵ آمده است.

جدول ۵. نتایج پرسش‌نامه فرضیه ۲

q9	q8	q7	q6		
۳۸۰	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	معتبر	حجم نمونه
۴	۰	۰	۰	خطا	
۰/۷۶۱	۰/۶۹۲	۰/۶۴۲	۰/۶۵۹	انحراف استاندارد	
۰/۴۵۴	۰/۲۰۶	۰/۱۴۳	۰/۸۱۱	چولگی	
۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	خطای استاندارد چولگی	
۰/۱۴۵	۰/۵۸۱	۰/۳۶۲	۲/۵۳۰	کشیدگی	
۰/۲۵۰	۰/۲۴۸	۰/۲۴۸	۰/۲۴۸	خطای استاندارد کشیدگی	
۱۵۵۷	۱۵۶۸	۱۵۷۱	۱۵۵۱	مجموع	

مأخذ: همان.

مقادیر مربوط به پارامتر چولگی سؤالات این فرضیه نشان می‌دهد چولگی‌ها بین ۲ و ۲- قرار دارند و تقریباً نرمال بودن پاسخ‌ها به این سؤالات را می‌رساند، یعنی این سؤالات با چولگی اندکی به راست است. این امر بیانگر این موضوع است که اغلب

پاسخ‌ها به این ۴ سؤال از میانگین پاسخ‌ها بالاتر بوده است. مقادیر مربوط به پارامتر کشیدگی در جدول ۵ حاکی از آن است که سؤالات 7q و 8q و 9q از کشیدگی نسبتاً نرمالی برخوردارند.

در ارتباط با فرضیه سوم (انحراف تسهیلات با سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد) نتایج در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶. نتایج پرسش‌نامه فرضیه ۳

q13	q12	q11	q10		
۳۸۲	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۳	معتبر	حجم نمونه
۲	۰	۰	۱	خطا	
۰/۶۷۱	۰/۷۰۴	۰/۶۸۲	۰/۷۷۴	خطای استاندارد	
۰/۳۸۵	۰/۵۱۰	۰/۳۰۳	۰/۴۶۳	چولگی	
۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	خطای استاندارد چولگی	
۰/۲۸۶	۰/۷۳۶	۰/۰۴۳	۰/۲۵۰	کشیدگی	
۰/۲۴۹	۰/۲۴۸	۰/۲۴۸	۰/۲۴۹	خطای استاندارد کشیدگی	
۱۵۵۱	۱۵۴۰	۱۵۵۳	۱۵۲۹	مجموع	

مأخذ: همان.

مقادیر مربوط به پارامتر چولگی سؤالات این فرضیه، نشان می‌دهد اغلب پاسخ‌ها به این ۴ سؤال از میانگین پاسخ‌ها بالاتر بوده‌اند. مقادیر پارامتر کشیدگی نیز نشان می‌دهد که اغلب پاسخ‌ها به این سؤال‌ها به طور متوسط در اطراف میانگین است.

نتایج پرسش‌نامه فرضیه چهارم مبنی بر اینکه رصد قانونی فعالیت‌های بانکی می‌تواند به کاهش انحراف تسهیلات منجر شود، در جدول ۷ آمده است.

جدول ۷. نتایج پرسش نامه فرضیه ۴

q17	q16	q15	q14		
۳۸۳	۳۸۳	۳۸۴	۳۷۹	معتبر	حجم نمونه
۱	۱	۰	۵	خطا	
۰/۷۶۱	۰/۷۷۱	۰/۷۴۲	۰/۷۵۴	خطای استاندارد	
۰/۶۲۴	۰/۳۸۱	۰/۳۶۲	۰/۷۱۰	چولگی	
۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	خطای استاندارد چولگی	
۰/۷۸۷	۰/۴۳۵	۰/۳۵۴	۱/۰۴۸	کشیدگی	
۰/۲۴۹	۰/۲۴۹	۰/۲۴۸	۰/۲۵۰	خطای استاندارد کشیدگی	
۱۵۲۷	۱۵۴۸	۱۵۵۸	۱۵۲۵	مجموع	

مأخذ: همان.

مقادیر پارامتر چولگی تقریباً نرمال بودن پاسخ‌ها به این سؤالات را نشان می‌دهد و نمودار نرمال این سؤالات با چولگی اندکی به سمت راست است. این امر نشان می‌دهد اغلب پاسخ‌ها به این ۴ سؤال از میانگین پاسخ‌ها بالاتر بوده‌اند. پارامتر کشیدگی حاکی از آن است که سؤالات q17 و q14 از کشیدگی نسبتاً نرمالی برخوردارند. در ارتباط با فرضیه پنجم (خلأهای قانونی و حقوقی می‌تواند رابطه مستقیمی با انحراف از تسهیلات دارند) نتایج در جدول ۸ آمده است.

جدول ۸. نتایج پرسش نامه فرضیه ۵

q20	q19	q18		
۳۷۷	۳۸۴	۳۸۴	معتبر	حجم نمونه
۷	۰	۰	خطا	
۰/۶۹۰	۰/۷۰۹	۰/۷۲۴	خطای استاندارد	
۰/۲۵۴	۰/۶۲۷	۰/۱۷۰	چولگی	
۰/۱۲۶	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵	خطای استاندارد	
۰/۵۴۲	۰/۲۶۰	۰/۶۲۳	کشیدگی	
۰/۲۵۱	۰/۲۴۸	۰/۲۴۸	خطای استاندارد کشیدگی	
۱۵۵۲	۱۶۱۵	۱۵۳۷	مجموع	

مأخذ: همان.

مقادیر پارامتر چولگی حاکی از این امر است که با توجه به اینکه چولگی‌ها بین ۲ و ۲- قرار دارند، تقریباً نرمال بودن پاسخ‌ها به این سؤالات را می‌رساند و نمودار نرمال این سؤالات با چولگی اندکی به سمت راست است. این امر نشان می‌دهد اغلب پاسخ‌ها به این سؤال ۴ از میانگین پاسخ‌ها بالاتر بوده‌اند. پارامتر کشیدگی مربوط به سؤالات q19 و q20 و q18 بیانگر آن است که این سؤالات از کشیدگی نسبتاً نرمالی برخوردارند.

۴-۲. نتایج حاصل از آزمون فریدمن

ابتدا همه سؤالات از نظر اهمیت موضوع انحراف تسهیلات بر مبنای آزمون فریدمن طبقه‌بندی شده‌اند. سپس این سؤالات به تفکیک هر فرضیه، مجدداً بررسی شده‌اند و یافتن اینکه سؤالات هر فرضیه با هم در پاسخگویی به فرضیه در یک راستا هستند یا خیر، از آزمون فریدمن استفاده شده است. در جدول ۱ پیوست، میانگین رتبه تمامی سؤالات آورده شده و در ادامه نیز نتایج مربوط به میانگین رتبه‌ها و آزمون فریدمن به تفکیک هر یک از فرضیه‌ها (و سؤالات مرتبط با آنها) آمده است.

۴-۲-۱. فرضیه اول

جدول ۲ پیوست رتبه‌بندی سؤالات فرضیه اول است که پاسخ‌دهندگان از نظر میزان اهمیت آن را انتخاب کرده‌اند. همان‌گونه که در این جدول مشخص است؛ سؤال ۴ از نظر پاسخ‌دهندگان مهمتر از سایر سؤالات بوده است.

جدول ۹. آزمون فریدمن

آزمون آماری	
۳۷۹	حجم نمونه
۷/۵۱۶	کای دو
۴	درجه آزادی
۰/۱۱۱	سطح معناداری

مأخذ: همان.

با توجه به جدول ۹، سطح معناداری، $0/111$ است. بنابراین در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر تأیید می‌شود؛ یعنی بین هرکدام از سؤالات این فرضیه با یکدیگر تفاوت معناداری وجود نداشته و این امر حاکی از هم‌راستا بودن سؤالات با همدیگر است.

۴-۲-۲. فرضیه دوم

جدول ۱۰. آزمون فریدمن

آزمون آماری	
۳۸۰	حجم نمونه
۲/۶۸۳	کای دو
۳	درجه آزادی
۰/۴۴۳	سطح معناداری

مأخذ: همان.

جدول ۳ پیوست نشان می‌دهد که سؤال ۹ از نظر پاسخ‌دهندگان مهمتر از سایر سؤالات بوده است. با توجه به مقدار $0/443$ برای سطح معناداری، می‌توان گفت که در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر تأیید می‌شود. یعنی بین هرکدام از سؤالات این فرضیه با یکدیگر تفاوت معناداری وجود ندارد و این امر حاکی از هم‌راستا بودن سؤالات با همدیگر است.

۴-۲-۳. فرضیه سوم

جدول ۱۱. آزمون فریدمن

آزمون آماری	
۳۸۱	حجم نمونه
۱/۷۸۶	کای دو
۳	درجه آزادی
۰/۶۱۸	سطح معناداری

مأخذ: همان.

جدول ۴ پیوست نشان می‌دهد سؤال ۱۳ از نظر پاسخ‌دهندگان مهمتر از سایر سؤالات بوده است. با توجه به جدول ۱۱ نیز، مقدار ۰/۶۱۸ برای سطح معناداری است که در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر تأیید می‌شود. یعنی بین هرکدام از سؤالات این فرضیه با یکدیگر تفاوت معناداری وجود ندارد و این امر حاکی از هم‌راستا بودن سؤالات با همدیگر است.

۴-۲-۴. فرضیه چهارم

جدول ۱۲. آزمون فریدمن

آزمون آماری	
حجم نمونه	۳۷۸
کای دو	۱/۱۰۹
درجه آزادی	۳
سطح معناداری	۰/۷۷۵

مأخذ: همان.

جدول ۵ پیوست رتبه‌بندی سؤالات این فرضیه از نظر میزان اهمیتی که پاسخ‌دهندگان انتخاب کرده‌اند، را نشان می‌دهد. همان‌گونه که در جدول مشخص است سؤال ۱۵ از نظر پاسخ‌دهندگان مهمتر از سایر سؤالات بوده است. با توجه به مقدار ۰/۷۷۵ برای سطح معناداری در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر تأیید می‌شود. یعنی بین هرکدام از سؤالات این فرضیه با یکدیگر تفاوت معناداری وجود ندارد و این امر حاکی از هم‌راستا بودن سؤالات با همدیگر است.

۴-۲-۵. فرضیه پنجم

جدول ۱۳. آزمون فریدمن

آزمون آماری	
حجم نمونه	۳۷۷
کای دو	۱۸/۳۰۴
درجه آزادی	۲
سطح معناداری	۰/۰۰۰

مأخذ: همان.

جدول ۶ پیوست نشان می‌دهد که سؤال ۱۹ از نظر پاسخ دهندگان مهم‌تر از سایر سؤالات بوده است. با توجه به مقدار ۰/۰۰۰ برای سطح معناداری، می‌توان گفت در سطح اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر رد می‌شود. یعنی بین هرکدام از سؤالات این فرضیه با یکدیگر تفاوت معناداری وجود دارد و این امر حاکی از هم‌راستا بودن سؤالات با همدیگر است.

۵. نتایج

- فرضیه اول: انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی رابطه مستقیم دارد.

برای بررسی این فرضیه، سؤالی با عنوان «آیا نرخ تسهیلات اعطایی با انحراف از تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد؟» طراحی شد که در ذیل آن ۵ سؤال برای بررسی جوانب مختلف این موضوع، یعنی بررسی رابطه نرخ تسهیلات اعطایی با انحراف از تسهیلات مطرح شد. براساس یافته‌های تحقیق؛ این فرضیه که انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی رابطه مستقیم دارد تأیید می‌شود.

- فرضیه دوم: انحراف تسهیلات با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد.

برای بررسی این فرضیه، سؤالی با عنوان «نرخ سود تسهیلات بانکی چه تأثیری بر انحراف از تسهیلات بانکی دارد؟» طراحی شد که در ذیل آن ۴ سؤال جهت بررسی جوانب مختلف این موضوع، یعنی بررسی رابطه نرخ سود تسهیلات با انحراف تسهیلات مطرح شد. براساس یافته‌های تحقیق؛ این فرضیه که انحراف تسهیلات با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد تأیید می‌شود.

- فرضیه سوم: انحراف تسهیلات با سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد.

برای بررسی این فرضیه، سؤالی با عنوان «سهم تسهیلات عقود مشارکتی چه اثری بر انحراف از تسهیلات بانکی دارد؟» طراحی شد که در ذیل آن ۴ سؤال برای بررسی جوانب مختلف این موضوع، یعنی بررسی رابطه سهم تسهیلات عقود مشارکتی بر انحراف از تسهیلات بانکی مطرح شد. براساس یافته‌های تحقیق؛ این فرضیه که انحراف تسهیلات با سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد تأیید می‌شود.

- فرضیه چهارم: رصد قانونی فعالیت‌های بانکی می‌تواند به کاهش انحراف تسهیلات منجر شود.

برای بررسی این فرضیه، سؤالی با عنوان «رصد فعالیت‌های بانکی در زمینه کشف انحراف تسهیلات چگونه باید باشد؟» طراحی شد که در ذیل آن ۴ سؤال برای بررسی جوانب مختلف این موضوع، یعنی تأثیر رصد قانونی فعالیت‌های بانکی بر انحراف تسهیلات مطرح شد. براساس یافته‌های تحقیق، این فرضیه که رصد قانونی فعالیت‌های بانکی می‌تواند به کاهش انحراف تسهیلات منجر شود تأیید می‌شود.

= فرضیه پنجم: خلأهای قانونی و حقوقی می‌تواند رابطه مستقیمی با انحراف از تسهیلات دارند.

برای بررسی این فرضیه، سؤالی با عنوان «متغیرهای عمده قانونی و حقوقی مؤثر در شکل‌گیری انحراف از تسهیلات کدامند؟» طراحی شد که در ذیل آن ۳ سؤال برای بررسی جوانب مختلف این موضوع، یعنی تأثیر متغیرهای عمده قانونی و حقوقی مؤثر بر انحراف از تسهیلات مطرح شد. براساس یافته‌های تحقیق؛ این فرضیه که خلأهای قانونی و حقوقی می‌تواند رابطه مستقیمی با انحراف از تسهیلات دارند تأیید می‌شود.

براساس نتایج بالا می‌توان گفت حجم تسهیلات اعطایی با انحراف تسهیلات رابطه مستقیم دارد و خلأهای قانونی و ضعف اجرای قوانین اثر مستقیم بر انحراف تسهیلات می‌گذارد، از این رو با تدوین و اجرای درست قوانین در این زمینه می‌توان تا حدود زیادی انحراف تسهیلات را کاهش داد.

۶. جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و پیشنهادهای سیاستی

در بانکداری اسلامی در قالب عقود اسلامی تسهیلات اعطا می‌شود. در این روش‌ها بانک‌ها قبل از اعطای تسهیلات، اطلاعاتی را از متقاضی دریافت می‌کنند، اما به دلیل اطلاعات نامتقارن، بانک‌ها اطلاعات کافی از میزان ریسک و صحت اطلاعات خود مشتریان ندارند؛ که این اطلاعات نامتقارن (در عقود مشارکتی و عقود مبادله‌ای) به انحراف تسهیلات اعطایی منجر می‌شود.

به منظور بررسی عوامل مؤثر بر انحراف تسهیلات پرسش‌نامه‌ای با عنوان «ارزیابی عوامل مؤثر اقتصادی بر وقوع انحراف تسهیلات» طراحی شده است. پس از طراحی

پرسش‌نامه، ۳۸۴ نفر را از میان کارکنان و مدیران بانک (الف)، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی و اساتید دانشگاهی به صورت تصادفی انتخاب کردیم که از میان این افراد، ۴ نفر به صورت صحیح به پرسش‌نامه پاسخ نداده‌اند. برای بررسی فرضیه‌های پژوهش، ۲۰ سؤال طراحی شد؛ سؤالات ۱ الی ۵ برای فرضیه اول، سؤالات ۶ الی ۹ برای فرضیه دوم، سؤالات ۱۰ الی ۱۳ برای فرضیه سوم، سؤالات ۱۴ الی ۱۷ برای فرضیه چهارم و سؤالات ۱۸ الی ۲۰ برای فرضیه پنجم. نتایج تخمین آزمون فریدمن برای سؤالات پرسش‌نامه، حاکی از آن است که انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی، سهم عقود مشارکتی، رابطه مستقیم و با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد. همچنین رصد قانونی فعالیت‌های بانکی به کاهش انحراف تسهیلات منجر شود.

۱-۶. پیشنهادهای سیاستی

- بررسی دقیق‌تر گزارش توجیهی طرح ارائه شده به بانک و اطمینان از صحت مفروضات، کنترل صحت محاسبات، انطباق ارزیابی‌های مندرج در گزارش با واقعیات توسط بانک عامل یا مؤسسه‌ای که از طرف بانک این کار را انجام می‌دهد.
- تعیین نسبت متعادل و قابل قبولی در خصوص آورده مشتری و سهم تسهیلات بانک به نحوی که اولاً، امکان اجرای طرح را برای مشتری فراهم کند، ثانیاً، انگیزه کافی برای مشتری برای اجرای کامل و به‌ثمر رسیدن طرح فراهم آورد.
- انجام نظارت دقیق و مرحله به مرحله بر عملکرد مشتری و اطمینان از مصرف وجوه پرداختی در محل پیش‌بینی شده و فعالیت اقتصادی مصوب و جلوگیری جدی از مصرف تسهیلات بیش از میزان پیش‌بینی شده و در غیر از محل تعیین شده طرح.
- به منظور ارزیابی کیفیت تسهیلات، بازرسان بانک‌ها باید به‌طور دوره‌ای کارایی سیاست‌ها و امور مربوط به تسهیلات را ارزیابی کنند.

منابع و مآخذ

۱. ابریشمی، حمید، ابوالقاسم توحیدی نیا و احمد حشمتی مولائی (۱۳۹۵). «مخاطره اخلاقی در عملیات بانکی بدون ربا». فصلنامه دانش مخاطرات، ش ۱.
۲. حسین زاده بحرینی، محمدحسین (۱۳۸۷). «بانکداری اسلامی: مانع یا زمینه ساز توسعه؟» مجموعه مقالات نخستین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، تهران.
۳. سرمد، زهره، عباس بازرگان و الهه حجازی (۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، مؤسسه نشر آگه.
۴. شاکری، عباس (۱۳۸۶). اقتصاد خرد: نظریه‌ها و کاربردها، نشر نی، تهران، چاپ سوم.
۵. مکیان، سید نظام‌الدین و رضا محبی (۱۳۹۲). «اطلاعات نامتقارن و وام بانکی: مطالعه موردی سیستم بانکی ایران»، نشریه سیاستگذاری اقتصادی، ش ۱۰.
۶. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۹). «ارزیابی قراردادهای و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۱۹.
7. Kim, ijoong , Inbae Kim and Yoonseon Han (2014). “Deposit Insurance, Banks’ Moral Hazard, and Regulation: Evidence from the ASEAN Countries and Korea”.
8. Onali, Enrico (2014). “Moral Hazard, Dividends, and Risk in Bank”, *Journal of Business Finance and Accounting*, Vol. 41.
9. Shahcher, Mahshid, Shirin Arbabian and Mahdich Shadrokh (2013). “Identification of Moral Hazard in the Banking System of Iran”, *Journal of Money and Economy*, Vol. 8, No. 3.

پیوست‌ها

۱. سؤالات پرسش‌نامه

ردیف	سؤالات	موافقم				
		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
	سؤال اول: آیا نرخ تسهیلات اعطایی با انحراف از تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد؟					
	فرضیه اول: انحراف تسهیلات با حجم تسهیلات اعطایی رابطه مستقیم دارد.					
۱	آیا در تمام مواردی که مبالغ بالای ۱۵۰ میلیون ریال است فرم تسهیلات توسط شریک تکمیل شده است؟					
۲	چه میزان از منشأهای وجوه واریزی مشتریان با مبالغ بالای ۱۵۰ میلیون ریال مبهم و یا نامشخص بوده است؟					
۳	آیا مشتریان با گردش مالی بالا پس از دوره زمانی طولانی توسط بانک تحت نظارت قرار دارند؟					
۴	در طول بازه زمانی ..... چه تعداد گردش مالی جدید با مبالغ بالای ۱۵۰ میلیون ریال وجود داشته است؟					
۵	تأثیر حجم تسهیلات اعطایی بانک به اشخاص حقیقی و حقوقی مجزا طی بازه زمانی ..... سال بر انحراف تسهیلات؟					
	سؤال دوم: نرخ سود تسهیلات بانکی چه تأثیری بر انحراف از تسهیلات بانکی دارد؟					
	فرضیه دوم: انحراف تسهیلات با نرخ سود تسهیلات بانکی رابطه معکوس دارد.					
۶	آیا تناسب بین سود تسهیلات اعطایی و نوع فعالیت‌های مورد نظر درخواست‌کنندگان تسهیلات وجود دارد؟					
۷	معیارهای تمییز مشتریان دائمی و غیردائم در گردش‌های مالی با مبالغ بالا وجود دارد؟					
۸	موجودی حساب‌ها در یک بازه زمانی کوتاه‌مدت مشتریان به چه نحوی بوده است؟					
۹	میزان افزایش ناگهانی حساب‌های اشخاص در بازه کوتاه‌مدت چیست؟					
	سؤال سوم: سهم تسهیلات عقود مشارکتی چه اثری بر انحراف از تسهیلات بانکی دارد؟					

ردیف	سؤالات	مواقف				
		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
	فرضیه سوم: انحراف تسهیلات با سهم عقود مشارکتی رابطه مستقیم دارد.					
۱۰	در اعطای تسهیلات بانکی به مشتریان آیا اعتبارسنجی لازم نسبت به توان اقتصادی دریافت‌کننده تسهیلات صورت پذیرفته است؟					
۱۱	در قبال اعطای تسهیلات از شرکا تضامین و وثایق کافی اخذ می‌گردد؟					
۱۲	آیا هویت شرکای بانکی به طور کامل توسط بانک بررسی می‌گردد؟					
۱۳	در خصوص شناسایی هویت شرکا چه مکانیسمی توسط بانک اتخاذ گردیده است؟					
	سؤال چهارم: رصد فعالیت‌های بانکی در زمینه کشف انحراف تسهیلات چگونه باید باشد؟					
	فرضیه چهارم: رصد قانونی فعالیت‌های بانکی می‌تواند منجر به کاهش انحراف تسهیلات شود؟					
۱۴	راهکارهای موجود در خصوص شناسایی مشتریان مشکوک و واقعی تا چه اندازه در شناخت موارد انحراف تسهیلات مؤثر بوده است؟					
۱۵	میزان سپرده‌گذاری اشخاص (مشتریان غیردائم و عبوری) در بازه زمانی ..... افزایش داشته یا کاهش؟					
۱۶	منشأ وجوه واریز مشتریان غیردائم طبق فرم‌های تسهیلات تا چه میزان شباهت دارند؟					
۱۷	در اعطای تسهیلات بانکی به خصوص تسهیلات کلان با مبالغ هنگفت، آیا نظارت کافی نسبت به محل و شیوه مصرف تسهیلات منظور می‌شود؟					
	سؤال پنجم: متغیرهای عمده قانونی و حقوقی مؤثر در شکل‌گیری انحراف از تسهیلات کدامند؟					
	فرضیه پنجم: خلأهای قانونی و حقوقی رابطه مستقیمی با انحراف از تسهیلات دارند.					
۱۸	فرار مالیاتی تا چه اندازه در انحراف تسهیلات مؤثر بوده است؟					
۱۹	آیا دستورالعمل‌ها و بخش‌نامه‌های ابلاغی توسط بانک مرکزی در خصوص نحوه اعطای تسهیلات کلان به مشتریان، مناسب با شرایط موجود است؟					
۲۰	دستورالعمل‌ها و بخش‌نامه‌های ابلاغی توسط بانک مرکزی در خصوص نحوه اعطای تسهیلات کلان به مشتریان، تا چه میزان قابلیت اعمال وفق قوانین و مقررات حاکم را دارند؟					

۲. نتایج پرسش نامه

جدول (۱-پ). میانگین رتبه‌ها

ماکزیمم	مینیمم	انحراف معیار	میانگین	حجم نمونه	
۵	۲	۰/۵۹۴	۴/۱۵	۳۶۰	q1
۵۵	۱	۰/۶۵۲	۴/۱۱	۳۶۰	q2
۵	۲	۰/۶۸۷	۴/۱۰	۳۶۰	q3
۵	۱	۰/۷۲۶	۴/۲۰	۳۶۰	q4
۵	۱	۰/۶۹۹	۴/۰۸	۳۶۰	q5
۵	۱	۰/۶۶۶	۴/۰۴	۳۶۰	q6
۵	۲	۰/۶۴۵	۴/۰۹	۳۶۰	q7
۵	۲	۰/۶۸۷	۴/۰۷	۳۶۰	q8
۵	۱	۰/۷۶۶	۴/۰۹	۳۶۰	q9
۵	۱	۰/۷۷۰	۳/۹۹	۳۶۰	q10
۵	۲	۰/۶۹۱	۴/۰۴	۳۶۰	q11
۵	۱	۰/۷۰۴	۴/۰۲	۳۶۰	q12
۵	۲	۰/۶۷۴	۴/۰۶	۳۶۰	q13
۵	۱	۰/۷۱۵	۴/۰۶	۳۶۰	q14
۵	۲	۰/۷۴۶	۴/۰۵	۳۶۰	q15
۵	۲	۰/۷۷۹	۴/۰۳	۳۶۰	q16
۵	۱	۰/۷۴۸	۴/۰۰	۳۶۰	q17
۵	۲	۰/۷۳۳	۴/۰۰	۳۶۰	q18
۵	۲	۰/۷۰۰	۴/۲۱	۳۶۰	q19
۵	۲	۰/۶۸۸	۴/۱۳	۳۶۰	q20

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

جدول (۲-پ). رتبه بندی بر مبنای آزمون فریدمن

رتبه	سؤالات
۲/۹۹	q1
۲/۹۶	q2
۲/۹۸	q3
۳/۱۵	q4
۲/۹۲	q5

مأخذ: همان.

جدول (۳-پ). رتبه بندی بر مبنای آزمون فریدمن

رتبه	سؤالات
۲/۴۴	q6
۲/۴۹	q7
۲/۵۰	q8
۲/۵۷	q9

مأخذ: همان.

جدول (۴-پ). رتبه بندی بر مبنای آزمون فریدمن

رتبه	سؤالات
۲/۴۵	q10
۲/۵۲	q11
۲/۴۹	q12
۲/۵۴	q13

مأخذ: همان.

جدول (۵-پ). رتبه‌بندی بر مبنای آزمون فریدمن

رتبه	سؤالات
۲/۵۱	q14
۲/۵۳	q15
۲/۵۱	q16
۲/۴۵	q17

مأخذ: همان.

جدول (۶-پ). رتبه‌بندی بر مبنای آزمون فریدمن

رتبه	سؤالات
۱/۸۷	q18
۲/۱۲	q19
۲/۰۱	q20

مأخذ: همان.